

Володимир Гула

СУСПІЛЬСТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: СТАН РОЗРОБКИ НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто процес формування історіографічних знань про радянське суспільство на початку Великої Вітчизняної (німецько-радянської) війни. Проаналізовано дослідження з цієї проблематики. Виокремлено сутнісні характеристики кожного періоду, розкрито здобутки окремих історіографічних шкіл. Сформульовано науково-дослідницькі пріоритети у сфері дослідження історії та історіографії радянського суспільства з червня 1941 по липень 1942 р.

Ключові слова: історіографія, радянське суспільство, соціально-професійні групи, Велика Вітчизняна (німецько-радянська) війна.

Історія незалежної України до певної міри пов'язана з історією Радянського Союзу. Тому неупереджене пізнання сучасності має спиратися на вивчення соціальної дійсності минулого. Останнє, у свою чергу, передбачає узагальнення історіографічного досвіду з метою аналізу методологічних та джерелознавчих засад досліджень із проблеми. Виконання цього завдання дозволить уникнути багатьох помилок у дослідженні суспільства УРСР періоду червня 1941 — липня 1942 рр. (від нападу Німеччини та її союзників на СРСР до повної окупації УРСР німецькими загарбниками).

Ще один аспект наукової актуальності цієї проблематики полягає у відсутності на сьогодні в історіографії комплексних досліджень з історії радянського суспільства періоду Великої Вітчизняної війни (чи німецько-радянської, як можемо її назвати). Комплексні дослідження з радянської соціальної історії почали з'являтися лише на межі 1990–2000 рр. і стосувались періоду 1930-х років та 1945–1953-х років [15; 27]. До цього вивчалися лише окремі соціальні групи, що, безумовно, ускладнювало розуміння тогочасної радянської соціальної дійсності.

Тому, на нашу думку, науково обґрунтований та виважений історіографічний аналіз буття радянського суспільства УРСР періоду 1941–1942 рр. є досить актуальним, оскільки порушує широке коло питань теоретичного та практичного характеру.

У сучасній українській історіографії можна назвати кілька праць, де викладено сутнісні характеристики етапів та періодів історіографії радянського суспільства. Це, зокрема, дослідження Р. Гули [12], О. Перехреста [29], О. Салати [33]. Зазначені автори зосереджували свою увагу на вивченні лише певного окремого аспекту буття

суспільства: патріотичної ідеології, соціальних процесів на селі, проведенні евакуаційних заходів. Ці та інші історіографічні напрацювання були покладені в основу побудови періодизації історіографії радянського суспільства як цілісного феномену.

Мета нашої роботи полягає у визначенні періодизації розвитку історіографії радянського суспільства УРСР початку Великої Вітчизняної війни, виокремленні сутнісних характеристик кожного етапу, аналізі здобутків та хиб окремих історіографічних шкіл. Ця проблема не була окремим предметом наукового вивчення, хоча й зачіпалась у численних історіографічних працях як радянських, так і сучасних українських науковців.

Історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла відповідні етапи та періоди. Етап у історіографії може бути визначений як стадія історичного процесу, що характеризується комплексом загальних історичних концепцій. Період трактується як часовий відрізок етапу, який має свої особливості розвитку історіографічної науки. Таким чином, у роботі виокремлено два етапи: радянський та власне український, що у своєму розвитку пройшли відповідні періоди. Розвиток зарубіжної історіографії в роботі подається окремо, що пояснюється її відмінними рушійними силами, а також принциповими методологічними та світоглядними відмінностями як від радянської, так і від сучасної історіографії пострадянського простору.

Перший період, на нашу думку, припадає на 40–50-ті роки ХХ ст. Аналізуючи історіографію цього часового проміжку, слід визначити її характерні риси: догматизм у єдності та цільності поглядів на події Великої Вітчизняної війни, підпорядкування масштабних висновків про війну

ідеологічним і політичним детермінантам того часу; відсутність об'єктивних умов для неупередженого, всебічного вивчення феномену радянського суспільства — порівняльна вузькість джерелознавчої бази; абсолютизація ролі Й. Сталіна у суспільних процесах, що протікали у зазначений період; нехтування негативними рисами, притаманними тогочасному радянському суспільству [10, 410]. Історіографія радянського суспільства цього періоду мала в основному публіцистичний характер.

Другий період охоплює 50–80-ті роки ХХ ст. Формування критичного ставлення до особи Й. Сталіна та запровадження ним державної політики призвело до більш детального висвітлення в історичних працях ролі не окремої особистості, а партії та широких верств суспільства загалом [11, 154].

Характерними рисами цього періоду були: створення нового історичного міфу про гіпертрофовану роль партії у війні; пріоритетний розвиток макроісторичних досліджень, які характеризувалися фундаментальністю підходів, але внаслідок шаблонності виконували функції довідкових видань; тенденційність великої кількості мемуарної літератури; абсолютизація духовної єдності радянського суспільства, масового героїзму та вірності соціалістичним цінностям. Як виняток, наводилися поодинокі згадки про окремих зрадників з числа ворогів народу або буржуазних націоналістів [2].

Надскладний та багат шаровий феномен радянського суспільства відображався у радянській історичній науці досить спрощено та безальтернативно. Одночасно цей період характеризувався першими спробами критичного осмислення трагічного початку війни, ролі сталінських репресій серед вищого командного складу армії. Але глибокий аналіз воєнних подій загальмовувався постулатом провідної ролі партії у управлінні державою, її безпомилковості та непогрішності. Історіографію війни цього часу доповнює великий масив мемуарної літератури, який розкривав події виключно з позицій офіційної історичної науки.

Характерною для цього історіографічного етапу є «Історія Другої світової війни», видана в 1970-х роках у 12-ти томах, до редакційної комісії якої увійшли відомі радянські політичні та військові діячі: А. Гречко, А. Громико, С. Штеменко та ін. Це видання стало уособленням офіційного погляду радянської історіографії на події війни. Автори використовували документи Центрального партійного архіву інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, архіву МО СРСР, а також державних архівів європейських країн-учасників війни, в тому числі архіву НДР та ФРН.

У контексті суспільного розвитку СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни автори

зосередили увагу на мілітаризації суспільства. Виявом цього процесу були рішення XVIII з'їзду ВКП(б) та XV з'їзду КП(б)У про посилення зв'язку з військовими частинами, надання їм всебічної допомоги [18, 396]. Було зроблено акцент на пропаганді серед населення в передвоєнний час діяльності видатних діячів російської історії: Олександра Невського, Петра Першого, О. Суворова, М. Кутузова. Фактично визнавалася ідеологічна переорієнтація партії, хоча поданий цей процес як подальший розвиток інтернаціоналістичного світогляду. Зазначено, що важливою рисою передвоєнного часу став розвиток громадських товариств військової орієнтації, таких, зокрема, як Тсоавіахім. На момент початку Великої Вітчизняної війни вони налічували до 10 млн членів по всьому СРСР. Однак про інші сфери буття радянського суспільства, де не було таких вражаючих успіхів, не говориться нічого або згадується побічно. Про прийняття відверто репресивного трудового законодавства 1940 р. автори пишуть: «Центральний комітет партії звернув увагу партійних організацій на підвищення ініціативи та трудової активності мас, ... укріплення дисципліни праці в усіх ланках народного господарства, ущільнення робочого часу» [18, 401].

Поразки радянської армії початкового періоду Великої Вітчизняної війни пояснювалися раптовістю нападу Німеччини та її союзників, чисельною перевагою супротивника, наявністю у німецької армії величезного досвіду ведення сучасної війни, діяльністю ворожих диверсантів у радянському тилу. На відміну від попереднього історіографічного періоду, відсутні прямі вказівки на помилки Й. Сталіна. Згадувалися лише прорахунки при визначенні часу нападу Німеччини на СРСР [19, 58]. Автори не повідомляли про армійські втрати під час боїв в Україні у 1941 р. в чисельному вимірі; подавали лише кількість виведених з бойової готовності дивізій. Змальовуючи бої в оточенні (Уманський котел, оборона Києва), дослідники наголошували на збереженні високого рівня патріотизму та вичерпання всіх можливостей оборони, що, на їхню думку, було безпосередньою причиною поразок. Про те, що радянські бійці здавались у полон, згадки взагалі відсутні. У цьому виданні простежується гіперболізація ролі партії у війні, згортання критики Й. Сталіна, замовчування ганебних, з погляду правлячої партії, моментів у житті суспільства в цілому та армії зокрема.

Перші два періоди радянської історіографії Великої Вітчизняної війни характеризувалися високим ступенем політизації й ідеологізації. Замовчування окремих тем і сюжетів, апологетичний підхід до оцінки політичного та військового керівництва, обмеження доступу до архівних джерел і контактів з закордонними вченими

призвели до зниження рівня історичних досліджень. Це об'єктивно викликало необхідність позбавлення історичної науки залежності від оцінок війни з боку партійно-державних інституцій [12, 18].

Третій період радянської історіографії припадає на кінець 1980 — початок 1990-х років. Цей період характеризувався низкою часто суперечливих рис. Послаблення ідеологічних та цензурних обмежень на відкрите висвітлення трагічних сторінок військового протистояння викликало появу ревізійного напрямку радянської історіографії; розширення можливостей доступу до документальної бази колись закритих архівних фондів одночасно створило умови для проведення як об'єктивних історичних досліджень, так і для відверто спекулятивних антинаукових публікацій.

З метою ідеологічного обґрунтування демонтажу соціалістичного ладу наприкінці 80-х років ХХ ст. у радянській історичній науці відбулося оформлення ревізійного напрямку. Його особливостями були: теза про тотальний фальсифікаційний характер радянської історіографії війни, твердження про необхідність «переосмислення» (ревізії) її висновків з метою наближення до «правди історії». Також напрям включав перегляд ключових воєнних подій з метою заміни концептуальних бачень минулого на нову систему ідеологічних сенсів: покладання на СРСР відповідальності за початок Другої світової війни (акцентування уваги на пакт Молотова—Рібентропа при замовчуванні Мюнхенської змови), спроби принизити внесок СРСР у розгром фашизму, применшення таланту радянських полководців, штучне перебільшення втрат радянської армії; заперечення особливої ролі партійно-державних інститутів, планової економіки, системи патріотичного виховання в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни [12, 19].

Таким чином, у період «перебудови» в історіографії радянського суспільства у воєнні роки було зроблено перші спроби об'єктивного вивчення цього надскладного явища та феномену за допомогою розширення джерельної бази вивчення проблеми. Але надмірна політизація історичної науки викликала появу двох антагоністичних напрямів — традиційного та ревізійного, які вже впродовж понад 20-ти років визначають тенденції розвитку досліджень історії Другої світової війни на пострадянському просторі.

Ці два напрями співіснують в історіографії незалежної України протягом усього періоду її існування. Пострадянська історіографія базується на визнанні численних здобутків радянської історіографії, критиці окремих її положень (догматизм, принцип партійності, замовчування окремих негативних моментів діяльності ВКП(б), радянських силових структур). Ревізійська

історіографія ґрунтується на тотальному запереченні позитивних рис радянської історичної науки, акценті на поразках та помилках радянської влади, на зубожінні населення та терористичному характері керівництва країною. Такі висновки почасти зумовлені ігноруванням документів, що вказують на протилежне, та суттєвими методологічними помилками (зокрема, найпоширенішою з них є абсолютизація антропологічного підходу та переважне використання змісту документів органів НКВС—НКДБ, що здебільшого фіксували опозиційні до правлячої партії настрої).

Власне український етап розвитку історіографії означеної проблеми охоплює часові межі від 1991 р. до нашого часу. Цей процес відзначено широким плюралістичним спектром поглядів на наше недавнє минуле та низкою особливостей. Передусім, на нашу думку, це спроба створення власного національного історичного нарративу шляхом кардинальної переоцінки історичного минулого. Жодна історична подія не викликала таких наукових, політичних, ідеологічних та моральних різночитань в українській історичній науці, як Друга світова війна. Абсолютне протиставлення двох таборів фактично дзеркально відтворює ситуацію у радянській історичній школі, лише з тією різницею, що відбувається заміна героїчного ряду патріотів з комуністів на націоналістів; зберігається прийом використання історичної науки як політичного важеля для наукового обґрунтування відповідної політичної теорії, що сформувався за радянських часів в умовах ідеологічного диктату однієї партії. Фактично до цього часу історія, на жаль, частково виконує політичну функцію.

Окресливши основний зміст етапів розробки питання стану радянського суспільства 1941–1942 рр. у радянській, пострадянській та власне українській історіографії, наведемо окремі приклади змістового наповнення кожного з них.

Історіографія радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни вже ставала предметом наукового дослідження. У радянській та у сучасній українській історіографії є велика кількість робіт, присвячених як в цілому цій проблематиці, так і окремим її аспектам.

Перші історіографічні роботи, що характеризували радянське суспільство взагалі та УРСР зокрема в 1941–1942 рр., з'явилися в 1960-ті роки. Це були історіографічні огляди в працях, присвячених історії окремих соціальних прошарків. Комплексні роботи з історіографії Великої Вітчизняної війни із окремим аналізом історіографії соціальних прошарків радянського суспільства з'явилися вже у 1970-х роках [17; 14].

Соціально-професійна підструктура радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни найактивніше вивчалася

в радянській історіографії. Пов'язано це було із поглядом на перемогу у війні як на спільну перемогу усього радянського суспільства, згуртованого навколо ВКП(б). Західна та пострадянська історіографія почасти досліджували суспільство в цілому, побіжно зупиняючись на окремих його складниках. Пояснюється це, насамперед, недостатньою розробкою в науковій літературі проблеми стратифікації радянського суспільства. Тому в цьому історіографічному аналізі користуємося стратифікацією, запропонованою радянською науковою традицією. Сутність її полягає у поділі суспільства на два класи — робітників та селян; інтелігенція при цьому становить окремий прошарок, що відіграє консолідуючу роль у соціумі. Останнє твердження зумовлене тим, що до інтелігенції зараховувались також працівники партійно-державного апарату.

Історіографія селянства у перший період Великої Вітчизняної війни стала предметом наукового дослідження з кінця 1970-х років. Однак ці наукові напрацювання відбувалися в умовах панування однієї наукової методології і тому їх висновки мають бути переглянуті в дусі методологічного плюралізму [1]. Із більш пізніх розвідок, що торкалися питань історіографії цієї проблеми, слід відзначити монографію О. Перехреста [29]. Один з її розділів присвячено історіографічній та джерельній базі дослідження. Слід зауважити, що автор зосередив увагу на українському селянстві 1941–1945 рр. Часові межі праці О. Перехреста визначено періодом окупації. Історіографічний розділ побудований також із орієнтацією на зазначену проблему дослідження, тому питання селянства подано у цьому історіографічному аналізі побіжно.

Починаючи із 1960-х років, робітники як соціально-професійна група в радянській історіографії стали предметом комплексного дослідження. У праці А. Беякова історіографії цього соціального прошарку присвячена одна з глав [3]. Автор виокремлює три основних напрями, за якими йшло вивчення проблеми: діяльність робітників з перебудови промисловості на військовий лад, соціалістичне змагання і участь робітників у відновленні народного господарства. Автору вдалося відобразити зрушення, що відбувалися у вивченні теми з моменту дослідження до початку 1960-х років.

Значна увага в працях радянських науковців [26] відводиться обґрунтуванню тези про зростання рівня життя робітників у передвоєнні роки. Для цього наводяться цифри з офіційних статистичних звітів, також широко застосовується порівняння із 1913 р. При цьому все робітництво в таких дослідженнях представлено як єдина спільнота, позбавлена соціальних та світоглядних розбіжностей. Основні статистичні дані, що характеризують підвищення рівня

матеріального забезпечення робітників, походили з інформації про підприємства Москви та Московської області. Завуальовано подається також падіння рівня споживання та зростання тривалості робочого дня. Такі кризові для особистого розвитку робітників моменти пояснювались напруженою міжнародною ситуацією та особливостями побудови соціалізму [26, 52]. Звісно, наведені матеріали надто далекі від більш-менш об'єктивної реконструкції буття робітників як соціального прошарку, особливо у світлі сучасної доступної джерельної бази.

У той же час слід зазначити, що до історіографічного аналізу варто підходити з обставин тогочасної науки, звертаючи увагу на зроблене. У цьому аспекті слід відзначити докладну розробку організації евакуаційних заходів, понаднормової праці, головним чином, чисельних вимірів цих процесів. Багато місця відведено українській території — Придніпров'ю та Донбасу. Було реконструйовано не тільки виробничу активність робітників, а й участь в оборонних заходах: добровільний вступ до лав Червоної Армії, участь у будівництві фортифікаційних споруд, робота з перепрофілювання підприємств на випуск військової продукції [26, 84–106]. Проте у праці відсутній вимір згаданих процесів: конкретні цифри із зазначених аспектів стосовно Німеччини та її союзників не наводяться. Також практично не здійснений аналіз повсякденного буття робітників у початковий період Великої Вітчизняної війни. Недоліком роботи, як і радянської історіографії загалом, є некритичне ставлення до джерел партійно-державного походження: відомості з них автоматично сприймаються за істину.

Власне, основним дискурсом буття людини в радянських соціоісторичних дослідженнях є соціальний, що безпосередньо пов'язується із політичною належністю особи. Такий підхід значно звужує дослідницькі можливості щодо пізнання радянського суспільства. Адже в такому разі цілком ігнорується духовно-ментальна сфера людського буття — етнічна, релігійна, національна. Важливо також зауважити, що не береться до уваги вікова структура суспільства, хоча опосередковано про це говориться. Так, комсомольська молодь виступає як найбільш лояльний до радянської влади прошарок суспільства. Важливо також було би показати гендерні розбіжності в соціальній стратегії робітництва — жінки зазвичай гостріше сприймають тоталітарну пропаганду та одноосібну авторитарну владу.

У 1960–1970-х роках з'являються перші узагальнюючі праці з історії радянської інтелігенції [21–24; 32]. Вони відрізняються комплексним підходом до аналізу цього прошарку періоду війни як окремого феномену. Досліджуються питання змін у складі інтелігенції, підготовки висококваліфікованих кадрів, умов життя представників

інтелектуальної праці в роки Великої Вітчизняної війни. Проте загальним недоліком зазначених робіт є подання фактичного матеріалу без урахування національної специфіки окремих союзних республік. До того ж джерельною базою в них виступають насамперед партійні архіви, що спрямовує інтерпретацію процесів під наперед сформовану теорію.

Останній період розвитку радянської історіографії пов'язаний із початком пошуків нових концептуальних підходів. Радянські дослідники, отримавши розширений доступ до архівних фондів, змогли ввести до наукового обігу чимало невідомих фактів, які стосуються процесу формування та діяльності інтелігенції, у тому числі й у роки Великої Вітчизняної війни. У 1986 р. вийшла праця В. Савельєва «Радянська інтелігенція у Великій Вітчизняній війні», в якій надається всеохоплююча характеристика історії формування, складу та місця в соціальній структурі радянського суспільства різних соціально-професійних категорій інтелігенції [32]. Втім, це дослідження не позбавлене основного недоліку радянської історіографії: некритичного ставлення до рішень правлячої партії та джерел партійного походження, що є порушенням методологічного принципу об'єктивності.

У змістових межах нашої розвідки доцільно концентрувати увагу на сучасних українських дослідженнях про Другу світову війну, які відображають «україно-центричну тенденцію» акцентування на негативних аспектах у аналізі подій військового часу на теренах України. Яскравим прикладом цього підходу слугує четвертий том шеститомної «Політичної історії України. XX століття». Характерними особливостями цієї праці є заміна поняття «Велика Вітчизняна війна» на «німецько-радянську війну», що змінює ракурси розгляду ролі та місця українського народу в перемозі над нацизмом, та введення нової системи ідеологічних стандартів замість стереотипів партійно-політичного трактування радянської історіографії [30].

На сьогодні також продовжується радянська історіографічна традиція. Під цим поняттям ми розуміємо, насамперед, догматизм інтерпретації: автори цього напрямку ігнорують розширення джерельної та методологічної бази досліджень, що мало місце після 1991 р., та фактично копіюють видані в брежнєвські часи праці про Велику Вітчизняну війну. У науковому виданні «Світові війни XX століття» категорично стверджується, що у воєнні роки «ідея соціалізму отримала підтримку більшості населення країни» [25, 453]. На думку авторів, більша частина радянської людної була впевнена у перевазі власної соціально-економічної системи над усіма іншими. З цього випливали довіра до влади, гордість за Червону армію. Радянське суспільство презентується як

сукупність суспільних організацій, при цьому не зазначається, що жодна з цих організацій не була самостійною, що всі вони створювалися «згори» і діяли у річищі офіційної ідеології.

На протилежних позиціях перебуває велика кількість сучасних українських дослідників. І. Патриляк та М. Боровик у своєму дослідженні змальовують УРСР у переддень та перші місяці Великої Вітчизняної війни як «регіон, у якому знищене найініціативніше селянство, ліквідована, або до смерті залякана інтелігенція, страшенно зубожіле населення... Але з іншого боку існувала найпотужніша на континенті військова промисловість, найбільші колективні сільсько-господарські підприємства із найнижчою продуктивністю праці тощо» [28, 81]. Автори засновують свої висновки про зубожіле матеріально та духовно суспільство, засадничими основами якого є страх перед тоталітарною терористичною владою, на окремих мемуарних свідченнях, ставлення котрих до радянської влади не лишає сумнівів у їх упередженості. Твердження про загалом низький рівень життя основної маси населення, низьку продуктивність праці в сільському господарстві, критичне сприйняття зовнішньополітичних акцій СРСР кінця 1930-х — початку 1940-х років підтверджуються як свідченнями окремих осіб, так і документами органів внутрішніх справ та профільних відомств. Однак це лише одна сторона суспільних реалій, яка сама по собі не може слугувати повною характеристикою радянського суспільства. Низький рівень життя населення не обов'язково передбачає його нелояльність стосовно правлячого режиму. Ця теза підтверджується патріотичним підйомом перших днів та тижнів війни, що охопив більшу частину території УРСР (за винятком областей, приєднаних в 1939–1940 рр.). Масове дезертирство, яке автори трактують як вияв недовіри до сталінського керівництва, стало фактом після низки катастрофічних поразок військ Південно-Західного фронту влітку 1941 р. та було свідченням бажання вижити в умовах суцільного хаосу й тотального домінування вермахту.

Безумовний інтерес викликає дослідницька діяльність В. Гриневича [10]. Вчений досліджує суспільно-політичний та морально-психологічний стан населення, розглядає механізми впливу політичних інститутів і процесів на формування суспільно-політичних настроїв, визначає особливості сталінської національної політики та пропаганди воєнної доби у контексті політичних оцінок населення. Слід визнати ґрунтовну, фундаментальну розробку ним історіографії цих процесів. Дослідник вперше вводить до наукового обігу величезну кількість нових архівних документів. Але, на нашу думку, аналіз цих складних процесів і явищ, що їх розглядає В. Гриневич у своєму історіографічному нарисі, відбувається

виключно в площині, яка взагалі не передбачає визнання позитивних тенденцій в українському радянському суспільстві. Відповідно це породжує низку логічних запитань про мотивацію подвигів українців на полі бою і в тилу.

Окремо слід схарактеризувати зарубіжну історіографію радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Історіографічні розробки зарубіжних вчених з цієї проблеми здебільшого не вирізнялися повнотою, оскільки в них не приділялося достатньої уваги доробку радянських істориків. У своєму розвитку зарубіжна історіографія з цього питання пройшла декілька етапів та характеризувалася наявністю різних історичних шкіл і течій. Це визначалося національною приналежністю істориків, їхніми політичними поглядами, ідеологічними переконаннями, особистими симпатіями та соціальним статусом.

Перший етап становлення зарубіжної історіографії з цієї проблеми охоплює літературу, яка видавалася у роки війни. Основними видами історіографії того часу були переважно публікації у формі статей та невеликі за обсягом роботи, що узагальнювали деякі аспекти збройної боротьби. Цей масив літератури різко поділявся на дві основні групи: розвідки, які вийшли у нацистській Німеччині та країнах-сателітах, і матеріали, опубліковані в країнах антигітлерівської коаліції [12, 27].

Основними напрямками історіографії нацистської Німеччини того часу слід вважати такі: критика більшовизму як соціально-політичної системи [36]; розкриття примітивізму повсякденного життя та культури радянського суспільства [37]; аналіз морально-психологічних якостей особового складу Робітничо-селянська червона армія (РСЧА), пояснення мотивації їхніх героїчних вчинків виключно через імперативний тиск комісарів і політпрацівників [6].

Отже, в нацистській пропагандистській літературі того часу радянське суспільство виступало виключно як раса неповноцінного людського матеріалу, який внаслідок свого примітивного духовного життя здатний лише на використання його як гарматного м'яса сталінською тоталітарною системою [12, 29].

Спрямованість літератури країн антигітлерівської коаліції відрізнялася високим ступенем лояльності до радянського союзника. Основними напрямками англо-американської історіографії того часу були: розкриття особливостей соціальної структури радянського суспільства [35]; критичний аналіз деяких аспектів радянської дійсності [8]; пояснення причин перемоги над нацистською Німеччиною [39].

Після закінчення Другої світової війни в зарубіжній історіографії радянського суспільства воєнних років почався другий етап, який

продовжувався до середини 80-х років XX ст. Він був зумовлений діями двох основних чинників — політичного та джерелознавчого.

Політичний чинник визначав спрямованість ідеологічної боротьби двох світових соціально-економічних систем — соціалізму та капіталізму. У цьому протистоянні основним завданням зарубіжної історіографії стала тенденція на зменшення ролі СРСР у Другій світовій війні.

Джерелознавчий чинник визначався цілеспрямованим використанням нацистських матеріалів у зарубіжній історіографії. Цьому сприяла воєнно-історична служба армії США, яка в 1945 р. захопила великий масив документів нацистської Німеччини [12, 32].

Характерні риси зарубіжної історіографії того часу відображають такі її тези: вирішальна роль у перемозі СРСР належала не морально-політичній єдності влади та суспільства, а низці помилок політичного керівництва Третього рейху, російським морозам тощо [31]; шаблонність радянського військового планування та акцент на використанні кількісного показника особового складу при проведенні бойових дій [40]; вибірковий характер аналізу воєнних операцій радянської армії, акцент на трагічні події початку війни [38].

Слід визнати позитивну роль зарубіжної історіографії у висвітленні тих тем, які в радянській історіографії того часу не розглядалися об'єктивно. Це, зокрема, політика СРСР у 1939–1942 рр., поразки радянської армії у 1941–1942 рр., масштаби втрат військ СРСР, військова майстерність вермахту [38].

Таким чином, другий етап зарубіжної історіографії у висвітленні подій війни та буття радянського суспільства в початковий період Великої Вітчизняної війни відрізнявся майже тотальним домінуванням німецької концепції війни, ігноруванням ролі радянського патріотизму, запереченням авторитету радянської влади в суспільстві.

Третій етап зарубіжної історіографії — від середини 1980-х років і до сьогодні. Основними її напрямками на сучасному етапі є: акцентування уваги на негативних рисах бійців радянської армії [20]; доведення переважно антирадянських настроїв у суспільстві в роки війни, заперечення проявів масового патріотизму [4]; наголошення на домінуванні російського націоналізму в радянській патріотичній ідеології [5].

У цілому зарубіжна історіографія подолала деякі стереотипи, які були сформовані за допомогою німецьких архівних джерел. Використання радянських документів створювало зарубіжним дослідникам умови для більш об'єктивного висвітлення подій війни. Слід визнати значний внесок зарубіжної історіографії у вивчення феномену радянського патріотизму, який дозволяє вітчизняним історикам позбутися

як штампованих уявлень минулого, так і міфологізації сучасного.

Одночасно з подоланням старих стереотипів з'являються нові, які базуються на спробі визначення національної ідентифікації нових незалежних держав колишнього СРСР та країн колишнього Варшавського блоку шляхом міфологізації історичних подій війни.

Отже, історіографічний аналіз розробок історіографії радянського суспільства в початковий період Великої Вітчизняної війни дає підстави дійти висновків про те, що це явище ще не стало предметом спеціального комплексного історіографічного дослідження, а здійснювалося в контексті загальноприйнятої схеми висвітлення його окремих сфер: соціально-професійна підструктура, суспільство та влада, силові структури СРСР,

що значною мірою можна пояснити помилками радянської соціологічної науки, яка фактично заперечувала існування антагоністичних груп всередині радянського суспільства.

Вивчення історіографії радянського суспільства з позицій сьогодення дає підстави розглядати це явище у двох взаємопов'язаних площинах. По-перше, це всебічний аргументований аналіз доробку радянської історіографії, відкидання нігілістичного ставлення до її спадщини. По-друге, широке залучення зарубіжної історіографії, особливо тієї, що використовує німецькі архіви та усні історичні джерела західноєвропейського походження. Такі джерела можуть значно допомогти при верифікації тих чи інших інтерпретацій буття радянського суспільства 1941–1942 рр.

ДЖЕРЕЛА

1. Анисков В.Т. Подвиг советского крестьянства в Великой Отечественной войне: историографический очерк / В.Т. Анисков — М. : Мысль, 1979. — 151 с.
2. Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР / А.П. Артемьев. — М. : Мысль, 1975. — 199 с.
3. Беляков А.П. Историография трудового подвига советского рабочего класса в период Великой Отечественной войны: некоторые проблемы истории советского общества (историография) / А.П. Беляков. — М. : Наука, 1964. — 135 с.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу / Карел Беркгоф. — К. : Критика, 2011. — 455 с.
5. Бранденбергер Д. Национал-большевизм: сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956). Гл. 3. Возникновение руссоцентричного этатизма [Электронный ресурс] / Д. Бранденбергер. — Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/391980/read>
6. Бюллетень немецкой армии от 14 января 1941 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rkk.ru/idocs.htm>
7. Великая Отечественная война 1941–1945 годов : в 12 т. / [гл. ред. тома В.А. Золотарев, ред.: А.М. Соколов (зам. гл. ред.), В.Г. Куликов (отв. секретарь) и др.]. — М. : Воениздат, 2011. — Т. 1 : Основные события войны. — 848 с.
8. Верт А. Россия в войне. 1941–1945 / А. Верт; [пер. с англ.]. — М. : Прогресс, 1967. — 774 с.
9. Гракина Э.И. Ученые — фронту. 1941–1945 / Э.И. Гракина. — М. : Наука, 1989. — 256 с.
10. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки / В. Гриневич. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 16. — С. 405–434.
11. Гула В.Д. Початок наукового вивчення радянського суспільства 1941–1942 рр. : радянська історіографія 1960-х рр. // Україна у світовій історії. — 2014. — № 3. — С. 152–160.
12. Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України) / Р.В. Гула. — Д. : Герда, 2013 — 516 с.
13. Гусев М.И. Стальные пути Донбасса / М.И. Гусев, А.И. Максимов и др. ; [под ред. В.В. Приклонского]. — Донецк : Донбасс, 1970. — 336 с.
14. Дунаева Н.П. Рабочий класс СССР периода Великой Отечественной войны в советской историографии : автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук / Н.П. Дунаева. — М., 1979. — 20 с.
15. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Зубкова. — М. : РОССПЭН, 1999. — 229 с.
16. Из истории советской интеллигенции. — М. : Мысль, 1966. — 223 с.
17. Историография истории Украинской ССР / под. ред. И.С. Хмеля. — К. : Наукова думка, 1987. — 557 с.
18. История второй мировой войны. 1939–1945 : [в 12 т.]. — М. : Воениздат, 1975. — Т. 3: Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. — 503 с.
19. История второй мировой войны. 1939–1945 : [в 12 т.]. — М. : Воениздат, 1975. — Т. 4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». — 536 с.

20. История Латвии: образование, память, исследование [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Латвийской республики. Декабрь 2001 г. — Режим доступа : <http://www.latviaspb.ru/ru/presse/history/280/>
21. Курносов Ю.А. Культура Украинской ССР на службе фронта // Советская культура в годы Великой Отечественной войны / Ю.А. Курносов. — М. : Наука, 1976. — С. 155–172.
22. Курносов Ю.О. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю.О. Курносів, А.Г. Бондар. — К. : Наукова думка, 1964. — 343 с.
23. Ладивір І.І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною / І.І. Ладивір. — К. : Наукова думка, 1970. — 175 с.
24. Максакова Л.В. В рядах воюющего народа / Л.В. Максакова. — М. : Мысль, 1965. — 310 с.
25. Мировые войны XX века : в 4 кн. — Кн. 3: Вторая мировая война: исторический очерк / отв. ред. Е.Н. Кульков. — М. : Наука, 2002. — 595 с.
26. Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в начальный период Великой Отечественной войны / А.В. Митрофанова. — М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1960. — 486 с.
27. Общество и власть, 1930-е годы: повествование в документах. — М. : РОССПЭН, 1998. — 352 с.
28. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. — Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. — 590 с.
29. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр: економічне та соціальне становище / О.Г. Перехрест. — Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. — 668 с.
30. Політична історія України. XX ст. : [в 6 т.] / [ред. кол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.]. — Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / кер. тому В.І. Кучер. — К. : Генеза, 2003. — 584 с.
31. Роковые решения: [воспоминания немецких военачальников о Второй мировой войне]. — М. : Воениздат, 1958. — 607 с.
32. Савельев В.М. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне / В.М. Савельев, В.П. Саввин. — М. : Мысль, 1974. — 285 с.
33. Салата О.О. Внесок України у зміцнення матеріально-технічної бази СРСР в період оборонних боїв (22 червня — грудень 1941 р.) / О. Салата. — К., 2004. — 222 с.
34. Социальное развитие советской интеллигенции. — М. : Наука, 1986. — 335 с.
35. Davies J. Mission to Moscow [Электронный ресурс] / J. Davies. — N.Y., 1941. — Режим доступа : <http://www.imdb.com/media/rm2051903232/tt0036166>
36. Didier F. Ich sah den Bolschewismus. Dokumente der Wahrheit gegen die Bolschewistische Lüge / F. Didier. — Weimar, 1942. — 463 s.
37. Rassing K. Jungarmisten der Weltrevolution: Der Verrat des Bolschewismus an der Jugend / K. Rassing. — Nurnberg, 1942. — 64 s.
38. Seaton A. The Russo-German War 1941–1945 / A. Seaton. — L. : ARTHURBARKER, 1971. — 628 p.
39. Strong A. The Stalinera [Электронный ресурс] / A. Strong. — NY, 1945. — Режим доступа : <http://www.worldcat.org/title/stalin-era/oclc/297634658>
40. The Russian Front: Germany's War in the East 1941–1945. — L., Arms and Armour Press, 1978. — History. — 184 p.

REFERENCES

1. Aniskov V.T. Podvig sovetskogo krestyanstva v Velikoy Otechestvennoy voyne: istoriograficheskiy ocherk / V.T. Aniskov — M. : Mysl, 1979. — 151 s.
2. Artyemyev A.P. Bratskiy boyevoy soyuz narodov SSSR / A.P. Artyemyev. — M : Mysl, 1975. — 199 s.
3. Belyakov A.P. Istoriografiya trudovogo podviga sovetskogo rabochego klassa v period Velikoy Otechestvennoy voyny: nekotoryye problemy istorii sovetskogo obshhestva (istoriografiya) / A.P. Belyakov. — M. : Nauka, 1964. — 135 s.
4. Berkhof K. Zhnyva rozpachu / K. Berkhof. — K. : Krytyka, 2011. — 455 s.
5. Bradenberger D. Nacional-bolshevizm : stalinskaya massovaya kultura i formirovaniye russkogo natsionalnogo samosoznaniya (1931–1956). Gl. 3. Vozniknoveniye russotsentrichnogo etatizma [Elektronnyy resurs] / D. Branderberger. — Rezhym dostupa : <http://lib.rus.ec/b/391980/read>
6. Byulleten nemetskoj armii ot 14 yanvarya 1941 g. [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupa : <http://rkka.ru/idocs.htm>
7. Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945 godov : v 12 t. / [gl. red. toma V.A. Zolotarev, red.: A.M. Sokolov (zam. gl. red.), V.G. Kulikov (otv. sekretar) i dr.]. — M. : Voenizdat, 2011. — T. 1 : Osnovnyye sobytiya voyny. — 848 s.
8. Vert A. Rossiya v voyne. 1941–1945 / A. Vert ; [per. s angl.]. — M. : Progress, 1967. — 774 s.

9. Grakina E.I. Uchenyye — frontu. 1941–1945 / E.I. Grakina. — M. : Nauka, 1989. — 256 s.
10. Hrynevych V. Suspilno-politychni nastroi naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny: istoriohrafichni notatky / V. Hrynevych // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. — 2007. — № 16. — S. 405–434.
11. Hula V.D. Pochatok naukovooho vyvchennia radianskoho suspilstva 1941–1942 rr. : radianska istoriohrafia 1960-kh rr. // Ukraina u svitoviy istorii. — 2014. — № 3. — S. 152–160.
12. Hula R.V. Vytoky ta rol radyanskoho patriotyzmu u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941–1945 rr. (na materialakh Ukrainy) / R.V. Hula. — D. : Herda, 2013 — 516 s.
13. Gusev M.I. Stalnyye puti Donbassa / M.I. Gusev, A.I. Maksimov i dr. ; [pod red. V.V. Priklonskogo]. — Donetsk : Donbass, 1970. — 336 c.
14. Dunayeva N.P. Rabochiy klass SSSR perioda Velikoy Otechestvennoy voyny v sovetskoy istoriografii : avtoref. dis. na soisk. uch. st. kand. ist. nauk / N.P. Dunayeva. — M., 1979 — 20 s.
15. Zubkova E. Poslevoynnoye sovetskoye obshchestvo: politika i povsednevnost. 1945 — 1953 / E. Zubkova. — M. : ROSSPEN, 1999. — 229 s.
16. Iz istorii sovetskoy intelligentsii. — M. : Mysl, 1966. — 223 s.
17. Istoriografiya istorii Ukrainskoy SSR / pod. red. I.S. Hmelya. — K. : Naukova dumka, 1987. — 557 s.
18. Istoriya vtoroy mirovoy voyny. 1939–1945 : [v 12 t.] — M. : Voenizdat, 1975. — Tom 3. Nachalo voyny. Podgotovka agressii protiv SSSR — 503 c.
19. Istoriya vtoroy mirovoy voyny. 1939–1945 : [v 12 t.] — M. : Voenizdat, 1975. — T. 4: Fashistskaya agressiya protiv SSSR. Krakh strategii «molnienosnoy voyny» — 536 c.
20. Istoriya Latvii: obrazovaniye, pamyat, issledovaniye [Elektronnyy resurs] // Ministerstvo inostrannykh del Latvyskoy respubliki. Dekabr 2001 g. — Rezhym dostupa : <http://www.latviaspb.ru/ru/presse/history/280/>
21. Kurnosov Yu.A. Kultura Ukrainskoy SSR na sluzhbe fronta // Sovetskaya kultura v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / Yu.A. Kurnosov. — M. : Nauka, 1976. — S. 155–172.
22. Kurnosov Yu.O. U navchanni ta pratsi: pidhotovka kadrov intelihentsii v Ukrayinskii RSR / Yu.O. Kurnosov, A.H. Bondar. — K. : Naukova dumka, 1964. — 343 s.
23. Ladyvir I.I. Vklad uchenykh AN URSS u peremohu nad fashystskoiu Nimechchynoiu / I.I. Ladyvir. — K. : Naukova dumka, 1970. — 175 s.
24. Maksakova L.V. V ryadakh voyuyushchego naroda / L.V. Maksakova. — M. : Mysl, 1965. — 310 s.
25. Mirovyye voyny XX veka : v 4 kn. — Kn. 3: Vtoraya mirovaya voyna: istoricheskiy ocherk / otv. red. E.N. Kulkov. — M. : Nauka, 2002. — 595 s.
26. Mitrofanova A.V. Rabochiy klass SSSR v nachalnyi period Velikoy Otechestvennoy voyny / A.V. Mitrofanova. — M. : Izd-vo Akad. Nauk SSSR, 1960. — 486 s.
27. Obshchestvo i vlast, 1930-e gody: povestvovanie v dokumentakh. — M. : ROSSPEN, 1998. — 352 s.
28. Patryliak I. Ukraina v roky Druhoyi svitovoi viiny: sprobа novoho kontseptualnogo pohliadu / I. Patryliak, M. Borovyk. — Nizhyn : Vydavets PP Lysenko M.M., 2010. — 590 s.
29. Perekhrest O.H. Ukrayinske selo v 1941–1945 rr. : ekonomichne ta sotsialne stanovishche / O.H. Perekhrest. — Cherkasy : ChNU im. B. Khmelnytskoho, 2011. — 668 s.
30. Politychna istoriia Ukrainy. XX st. : [v 6 t.] / [red. kol.: I.F. Kuras (holova) ta in.]. — T. 4 : Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945) / ker. tomu V.I. Kucher. — K. : Heneza, 2003. — 584 s.
31. Rokovyye resheniya: [vospominaniya nemetskikh voenachalnikov o Vtoroy Mirovoy voine]. — M. : Voenizdat, 1958. — 607 s.
32. Savelev V.M. Sovetskaya intelligentsiya v Velikoy Otechestvennoy voine / V.M. Savelev, V.P. Savvin. — M. : Mysl, 1974. — 285 s.
33. Salata O. Vnesok Ukrayiny u zmitsnennia materialno-tekhnichnoi bazy SRSR v period oboronnykh boiv (22 chervnia — hruden 1941 r.) / O. Salata. — K., 2004. — 222 c.
34. Socialnoye razvitiye sovetskoy intelligentsii. — M. : Nauka, 1986. — 335 s.
35. Davies J. Mission to Moscow [Elektronnyy resurs] / J. Davies. — N. Y., 1941. — Rezhym dostupa : <http://www.imdb.com/media/rm2051903232/tt0036166>
36. Didier F. Ich sah den Bolschewismus. Dokumente der Wahrheit gegen die Bolschewistische Lüge / F. Didier. — Weimar, 1942. — 463 s.
37. Rassing K. Jungarmisten der Weltrevolution: Der Verrat des Bolschewismus an der Jugend / K. Rassing. — Nurnberg, 1942. — 64 s.
38. Seaton A. The Russo-German War 1941–1945 / A. Seaton. — L. : ARTHUR BARKER, 1971. — 628 p.
39. Strong A. The Stalinera [Elektronnyy resurs] / A. Strong. — NY, 1945. — Rezhim dostupa : <http://www.worldcat.org/title/stalin-era/oclc/297634658>
40. The Russian Front: Germany's War in the East 1941–1945. — L., Armsand Armour Press, 1978. — History. — 184 p.

Владимир Гула

**ОБЩЕСТВО СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В НАЧАЛЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ:
СОСТОЯНИЕ РАЗРАБОТКИ НАУЧНОЙ ПРОБЛЕМЫ**

В статье рассмотрен процесс формирования историографических знаний о советском обществе в начале Великой Отечественной (немецко-советской) войны. Проанализированы исследования по этой проблематике. Выделены существенные характеристики каждого периода, раскрыты достижения отдельных историографических школ. Сформулированы научно-исследовательские приоритеты в сфере исследования истории и историографии советского общества с июня 1941 по июль 1942 г.

Ключевые слова: историография, советское общество, социально-профессиональные группы, Великая Отечественная (немецко-советская) война.

Volodymyr Gula

**SOCIETY OF SOVIET UKRAINE AT THE BEGINNING OF GREAT PATRIOTIC WAR:
DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC ISSUES**

The article deals with the formation of historiographical knowledge of Soviet society in the early period of Great Patriotic War. The historiographical researches on this subject are analyzed. The periodizations of historiography of Soviet society in 1941–1942 are defined and explanations of criteria of such periodization are examined. The essential characteristics of each historiographical period and mistakes of some historiographical schools are defined. The priorities of research in the field of study of the history and historiography of Soviet society of the initial period of the Great Patriotic War are defined.

The first period in the development of historiography of the initial level of the Great Patriotic War concerning Ukraine falls on 1940–1950s. The characteristics of historiography features of this period are the following: dogmatic views on the events, submission of major conclusions about the war to ideological and political determinants; ignoring negative aspects inherent to Soviet society.

The second period covers the events of 1950–1980s. The characteristic features of this period are the following: the creation of a new historical myth of hypertrophied role of parties in the War; the priority development of macro-historical studies; bias of memoir literature; absolutisation of spiritual unity of Soviet society. At the same time, this period characterizes first attempts of critical reflection of the tragic outbreak of war, the role of the Stalinist repressions of the army high command.

The third period of Soviet historiography falls on 1980–1990s. This period characterizes a number of contradictory traits. The weakening of ideological censorship and restrictions on open announcements of tragic military confrontation led to the emergence of revisionist historiography direction; empowering access to documentary base of limited access archives created conditions for both objective historical research, and overtly speculative publications. Excessive politicization of historical science has caused the appearance of two vectors — traditional and revisionist.

Post-Soviet historiography is based on the recognition of the many achievements of Soviet historiography, on the critics of separate provisions (dogmatism, the principle of partisanship, omission of certain negative aspects of the CPSU (b), government security forces).

The Ukrainian state of the development of historiography problems covers a timeframe from 1991 to nowadays. This process is marked by a wide range of pluralistic views on our recent past and a number of features, at first, an attempt to create its own national historical narrative by a fundamental reassessment of the past. Thus, the study of Soviet society in the beginning of the Great Patriotic War was carried out within the conventional scheme: social and professional substructure, society and government, USSR armed forces, which can be explained by errors of Soviet sociology, which actually denied the existence of antagonistic groups in the USSR society.

From the present point of view, the study of historiography of Soviet society allows the consideration of this phenomenon in two interrelated dimensions. Firstly, it is an argued comprehensive analysis of Soviet historiography, the rejection of nihilistic attitude to its heritage. Secondly, the widespread involvement of foreign historiography, especially the one, which uses German archives and oral sources of the European origin, that will be useful in the verification of certain interpretations of the life of Soviet society of 1941–1942.

Key words: historiography, Soviet society, social and professional groups, Great Patriotic War.